

СТРУКТУРА І ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДЕНИХ НАЗВ У РІЗНИХ КЛАСАХ ТОПОНІМІВ

The structural word-building types and the peculiarities of functioning of compound names in regional microtoponymy, ойконimy and hydrotopymy on the material of the northern-eastern left-bank Ukraine are analyzed.

Складені назви, або назви-слоносполучення різних типів, представлені в різних класах топонімів. Об'єктом нашого дослідження є структура і функціональні особливості назв цього типу у трьох класах власних географічних найменувань – мікротопонімії, ойконімії і гідронімії північно-східною Львобережжя України, що за сучасним адміністративним поділом належить до Сумської області. Усі топоніми зібрані експедиційним шляхом, що дає можливість спостерігати функціонування їх в усному мовленні.

Польський топонимист С Роспонд у класифікації слов'янських топонімів за структурно-граматичними ознаками розглядає назви-словосполучення (zestawienia syniaktyczne) разом зі складними (złożenia, zrosty), об'єднуючи їх під рубрикою "композиційних" [Rospond 1957: 49]. Разом аналізував їх і В. Никонов з тим, "щоб з'ясувати взаємне співвідношення компонентів, в основному однорідне і в злитих формах, і в словосполученнях" [Никонов 1965: 91]. На певну неточність такого погляду (зокрема С Роспонда) вказував Ю. Карпенко, відзначивши, що словосполучення (Велике Поле) може розвиватися не лише шляхом лексиколізації, злиття його компонентів (Великопілля), але й шляхом еліптизації одного з них (Велике або Поле) [Карпенко 1967: 346]. З огляду на це топоніми-словосполучення більш доцільно розглядати як окремий тип номінації.

У топонімії досліджуваного регіону складені назви репрезентовані у всіх класах, проте найбільшою мірою вони властиві місцевій мікротопонімії. Досить характерним для розуміння загальних процесів становлення мікротопонімії є те, що кількісно група складених мікротопонімів (далі МТ) майже ідентична з групою ад'єктивних назв цього класу (4365 прикметникових і 4439 складених у зібраних нами матеріалах). Можливо, цей факт є свідченням істотної близькості цих словотвірних типів у топонімії. До того ж у мікротопонімії регіону ад'єктивні та складені назви становлять 72% від загальної кількості МТ, тоді як у гідронімії (переважно серед назв дрібних гідрооб'єктів) їх сукупність дорівнює 50%. Цей показник для гідронімії виявиться значно нижчим, якщо не брати до уваги мікрогідронімів. Наприклад, тільки серед прикметникових назв 354 мікрогідроніми і 61 потамонім.

За структурою і якісним складом компонентів МТ-словосполучення виявляють певну одноманітність, порівняно з гідронімією та ойконімією. Тут найширше представлені двослівні атрибутивні словосполучення типу А+S, де А – узгоджене чи неузгоджене (рідше) означення, а S – географічний термін (ГТ), що означає реальну видову належність об'єкта номінації (ГТ - 1). Такий зразок є, очевидно, елементарним способом називання невеликого об'єкта місцевого значення, який навіть за умов нетривалої традиції вживання забезпечує виконання назвою диференціюючої функції у порівняно вузькому мовленнєвому соціумі (напр., мешканців одного-двох сіл). Топонімічно спеціалізованим у таких назвах є означення, яке з часом може переймати на себе функцію цілого топоніма, переходячи до іншого структурно-словотвірного типу – субстантивованих прикметників.

За походженням означення в МТ зразка А+ГТ - 1 можуть бути відантропоніміями, видапелятивними та відтопоніміями. Найбільш чисельною є група складених МТ з відантропонімічним означенням. Ад'єктивні компоненти таких МТ за їх словотвірною структурою по суті майже нічим не відрізняються від МТ-субстантивованих прикметників.

що є ще одним аргументом на користь близькості цих двох типів: *Агєяв Єрѡк* Іваценкове Г, *Дєрин Яр* Галка Р, *Шабєльникова Бялка* Семереньки О, *Семєнівський Шпиль*, *Грїбове Урвище* Басівка Р, *Данїльковий Яр* Шевченкове Г, *Юсуповський Ліс* Роскопи О, *Сфрємова Лука* Чернеччина О, *Чернякова Котліна*, *Воробїова Котліна* Іздоцьке Вл, *Півнівська Шелюга* Шевченкове Кв, *Маланьїн Лог* Старикове Г та ін. У мікротопонімії багатьох сіл зустрічаються цілі ланцюги відантропонімних назв, ад'єктивні компоненти яких утворені тим самим суфіксом – *-їв, -ївськ(ий), -ин* *Васильків Яр, Деркачів Яр, Шумманів Яр* Горайствіка О, *Жайворонківський Яр, Тахтаївський Яр, Мельниківський Яр* Коновали Р, *Бардаков Лог, Ісєєв Лог* Люджа Т, *Якімишин Яр, Кузьмішин Яр* В'язька Ц тощо. Очевидно, такі ряди могли постати в результаті дії аналогії в місцевому топонімотворенні. Подібне явище спостерігав у польській мікротопонімії К. Дейна [Дейна 1956: 105]. Варго зазначити, що назви з відантропонімним ад'єктивним компонентом, як і МТ-субстантивовані прикметники такого типу, виникли як виразно посесивні оніми і збереглися переважно в назвах ярів балок, лісів, горбів, тобто частин необроблювальних земель і лише зрідка зустрічаються вони в назвах полів, нив. *Іванівська Ніва* Добренське Вл, *Андрійкове Поле* Рубацка Н, *Нарбутове Поле* Слоут Г і под.

Значно меншою є група складених МТ моделі А+І - І з атрибутивним компонентом апелятивного походження, яким може бути якісний чи відносний прикметник. Такі означення характеризують об'єкт за фізичними властивостями ґрунту, розміром, місцем розташування, характером рослинності тощо: *Рудє Поле* Слоут І, *Чорне Поле* Рубацка Ц, *Білий Верх* Люджа Т, *Долгий Шпиль, Широкая Котліна* Іздоцьке Вл, *Високий Груд, Нізкий Груд* Воронівка Бл, *Ліса Горá* Уздиця Г, *Ворожба Лб, Ромни* та ін. Опосередковані характеристики об'єкта виражають означення - відносно прикметники типу *Хутарський Віган* Шалигіне Г, *Дубовий Бор* Добренське Вл, *Мохова Долина* Верхосулка Бл, *Козáчи Бялка* Нечаївка Бр, *Козáцьке Поле* С. Качапівка О, *Шведська Могїла* В. Бубли Р, *Татарська Могїла* Верхосулка Бл тощо.

Серед МТ-словосполучень зразка А+І - І найменше назв із віднопонімним атрибутивним компонентом. Більшість таких означень відойконімного походження, їх основне призначення – давати вказівку на місце розташування об'єкта (лісу, поля) відносно певного поселення. *Спадщанський Ліс* Путивль, пор. с. Спадщина Ц, *Слоутський Ліс* Береза Г, пор. с. Слоут Г, *Охтірська Горá* Тростянець і под. Значно рідше ад'єктивний компонент утворений від гідроніма або іншого МІ: *Сеймський Пакос* Путивль, пор. р. Сейм, *Кубєдський Вігон* Путивль, пор. рч. Кубер, Кубрь, бас. Сейму, *Свидняський Луг* Кролевець, пор. р. Свидня, пр. Реті та ін.

З-поміж складених МІ видокремлюється група назв типу А+S, де S це є показником видової належності об'єкта номінації. Назв такого типу (А+S - 2) значно менше, ніж зразка А+ГТ - 1. Далі детальніше розглянемо семантику компонента S.

І підгрупа. Компонент S є ГТ, який не визначає видової належності об'єкта (умовно ГТ - 2) За походженням компонента А ці назви також є відантропонімні та відапелятивні. ліс *Васїлишин Яр*, ліс *Чакунова Макїтра* Уздиця Г, пор. макїтра “котловина” [Грінченко II 399, 400], також інші значення апелятива [Толстой 1969:224], луг *Голубїнський Єрѡк* Добротове Крл. п. *Телевнівський Горб* Коновали Р, ур *Бомбикові Ставкі*, п. *Грицайова Горá* Тулиголове Крл, ліс *Бліжня Куліга* Пожня Вл та ін.

II підгрупа У назвах типу А+S компонентом S виступає апелятив негермінологічного значення (назви рослин, споруд тощо). Атрибутивні компоненти, як і в попередніх групах, є дериватами антропонімів, топонімів або загальновідомими якісними прикметниками ліс *Солошина Хвоїна* Добротове Крл, бір *Аргонові Сосни* Нечаївка Бр, п. *Грїхів Чобїт* Тулиголове Крл, бір *Кругла Сосна* Уздиця І тощо. МІ обох підгруп постали внаслідок називання за принципом метонімії: п. Білий Гай значить “поле коло Білого Гаї”; також синекдохи, коли за частиною називався об'єкт: ліс Кошова гора – “ліс, у якому є Кошова гора”, або як наслідок метафоричного порівняння: п. Грїхів Чобїт – “поле, як Грїхів Чобїт” і

под. Такі вторинні іменування виникали на базі готових словосполучень типу А+S, як в момент номінації мікрооб'єкта мали певну традицію вживання як назви фізико-географічних об'єктів (Білий гай, Лисі гори), окремих елементів довкілля, що набули значення орієнтирів (Солошина хвоїна, Кругла сосна).

На відміну від складених назв І групи (А+ГТ - І), у яких топонімічно спеціалізованим є компонент А, у МТ ІІ групи топонімічне навантаження розподіляється між обома компонентами. Такі назви більш стійкі у процесі функціонування, рідше зазнають еліптизації однієї з частин, що характерне для назв І групи, які, еліптизуючись, поповнюють групу назв – субстантивованих прикметників.

Своєрідну картину складених назв маємо у класі ойконімії, де їх усього 135.

Найвищу регулярність з-поміж складених ойконімів регіону посідають ад'єктивні словосполучення типу А+S. Виразну топонімічну спеціалізацію в таких назвах має іменниковий компонент S, яким може бути топонім (Т) або ГТ. Ад'єктивним компонентом (А) у таких назвах часто виступають лексеми Великий – Малий, Новий – Старий, Верхній – Нижній та ін. у різних родових формах, що залежать від граматичного роду компонента S. Утворюючи нові ойконіми на базі існуючих, ад'єктивні компоненти чітко виконують тут диференціюючу функцію, що виразно сприймається в парах: *Велика Бутівка – Мала Бутівка Р, Велика Рібиця – Мала Рібиця Крс, Велика Чернеччина – Мала Чернеччина С, Верхня Сігарівка – Нижня Сігарівка Бр, Вище Веселе – Нижче Веселе О, Нова Гута – Стара Гута С-Б, Нові Вирки – Старі Вирки Бл* тощо. Нерідко в опозиційних парах один ойконім, як правило, вихідний при творенні складеної назви, виступає без означення, пор. *Велика Пісарівка – Пісарівка О, Верхня Пóжня Крс – Пóжня О, Мала Бобилівка – Бобилівка П, Мала Пáвлівка* (варіант *Пáвлівочка*) - *Пáвлівка О* та ін. Окремі складені назви не мають протиставлення: *Нова Січ С, Нова Спáрта С-Б*. Атрибутивний компонент іноді виражений відтопонімічним прикметником у пре- або постпозиції: *Москóвський Бóбрик Лб, Миколáївка Тернівська Бл*, пор. *Терні, Гáннівка Вірівська – Гáннівка Тернівська Бл*, зрідка – порядковим числівником *Мигу́лин Дру́гий Лб*, пор. *Мигу́лин, Сорокóві Бáльчики Г*, пор. балчійк “риба, рибний ринок”, тахож д.-тюрк *baluk* “місто” [Фасмер І: 118–119]. У складених ойконімах типу А+ГТ компонент А може виражатись якісними прикметниками типу Великий, Малий, Червоний, Веселий тощо. Порівняно з ойконімами типу А+Т, у цій групі більше назв, що не мають корелятивних пар: *Великий Степ Р, Великі Лúки Лб, Мала Слобідка Г, Нова Грèбля Р, Веселі Гóри Крл, Червоний Кут Бл, Зелений Луг Крс* тощо. Складені назви із субстантивованим компонентом – ГТ, що мають корелятивні пари, диференціюються означеннями різної вихідної семантики: *Велика Лúка – Дóвга Лúка Лп, Нова Слободá П – Червóна Слободá Бр, П – Вільна Слободá Г, Великий Яр С – Червóний Яр Кн – Веселий Яр Лп* та ін. Атрибутивний компонент може виражатись відносним прикметником: *Березів Яр Лб, Калінів Яр П, Козáчий Яр О, Липова Дóлина, Чернеча Слободá* тощо, в т.ч. ад'єктивним у постпозиції: *Зноб Новгорóдська, Зноб Трубчéвська С-Б*. Зустрічаються тут назви з відантропонімічним компонентом А, яких не зафіксовано у групі назв типу А+Т: *Коломі́цева Дóлина, Коцупів Степ Лп, Мáрчійшина Бúда*, вар. *Мáрчїшина Бúда, Марбúда Я, Середі́на Бúда*, вар. *Есбуда Я, Сідорова Яру́га О* тощо. До складених назв, що втратили продуктивність у сучасній ойконімії, належать назви хуторів типу А+ГТ, де А є присвійним прикметником, а ГТ – аелєтив “хутір”. Нині такі назви побутують у місцевому мовленні як вузько локальні ойконіми або мікротопоніми (назви частин села): *Бубликів Хутір Ясенове О, Середі́нин Хутір Верхосулка Бп, Кузьмін Хутір Макове Ш, Івáщенків Хутір, Кривенків Хутір Береза Г, Яре́менків Хутір Рогинці Р* та ін.

При вивченні ойконімів-словосполучень певний інтерес викликає проблема їх стійкості. Так, ойконіми типу А+Т в усному мовленні нерідко функціонують як однослівні з еліптизованим означенням. Частота вживання еліптизованого варіанта спадає в міру віддаленості від об'єкта номінації – села. Відсутність еліптизації може зумовлюватися наявністю однослівного ойконіма, що послужив базою для творення складеного і

безпосередньо контактує з ним у просторі, пор. ойконіми Мала Бобилівка і Бобилівка, Нови Баси і Баси на позначення двох майже сусідніх сіл. У деяких назвах зазнає часткового скорочення компонент А, внаслідок чого виникають варіанти-аббревіатури: Марчишина Буда – Марбуда, Середина Буда – Есбуда Я. Рідко еліптизації зазнають словосполучення типу А+ГТ, у яких ГТ не дорівнює змістові ГТ – видового визначника поселення, пор. назви сіл Нова Гребля, Велике Озеро, Великий Яр. Ліцова Доліна тощо. Якщо ж у одного з членів топонімного ряду еліптизація відбувається, то в іншому, який проистаєється першому, вона відсутня, пор. Зноб Новгородська: Зноба́, Зноб, але завжди Зноб Грубчівська або Грубчівська.

Загалом же для ойконімії типовими є складені назви із спеціалізованим іменниковим компонентом (тип А+Г), злиті, фразеологізовані назви (тип А+ГТ).

Представлені складені назви і в найбільш давньому і стійкому, на думку багатьох топономастів, класі – гідронімії. Таких назв у наших матеріалах 190 – 87% їх становлять двослівні атрибутивні назви типу А+S. За характером реального відображення компонентом S видової належності гідрооб'єкта (болото, озеро, рівчак тощо) назви цієї групи поділяються на дві генетично однорідні, але функціонально різні підгрупи.

І підгрупа. S є ГТ, що визначає реальну видову належність об'єкта і є невід'ємним компонентом власної назви. Атрибутивні компоненти назв цієї групи виявляють відантропонімний, відапелятивний і відтопонімний характер: *Ангелова Копанка* Галка Р., *Благодарево Озеро* Перелісок Лб, *Ількова Криниця* Залатиха Р. *Семенковий Колодязь* Шевченкове Г, *Горбенківщина Переходка* Дідівщина Крл, *Очеретяне Озеро* В.Самбір Кн. *Чорна Ковба* Басівка Р. *Спадчанське Озеро* Путивль. пор. *Спадщина* П, *Покровська Озерина* Скуносове П, пор. куток Покровський там само, *Молчанське Болото* Путивль, пор. р Молча п Сейму тощо II підгрупу стаповлять складені назви типу А + S, де S є ГТ, що не визначає реальної видової належності гідрооб'єкта. Компонентом S виступають, переважно гідро- та орографічні ГТ, рідше – апелятиви іншої семантики: б *Хайлів Яр* Вири Кн. ст *Борюлине Русло* Успенка Бр, *Ворожбянська Сага* Перелісок Лб, пор. *Ворожбя* Лб, Зап *Сеймови Ровці* Скуносове П, с. *Копів Лог* Печини Т. б. *Дальня Куліга* В'язенка П, пор. куліга "рівне місце, чисте, без лісу; лука на заводі і сама заводь" [Даль II: 216]. рч *Дякова Рудька* Васиївка Т та ін. У таких назвах спостерігається певна семантична несумісність ГТ – визначника видової належності об'єкта і апелятива – ГТ, що входить до складу назви, типу болото – яр, стариця – острів, затока – берег, ставок – русло і под. Однак така несумісність позірна, і утворюється вона в результаті метонімічного називання одного об'єкта іменем іншого, що перебуває із поіменовуванням у відношенні "одне біля іншого". Іноді така несумісність з'являється внаслідок зміни реальних характеристик об'єктів, напр., на місці пересохлої річки залишилось кілька ставків із назвами *Козача Річка*, *Панська Річка*, *Шахворостівська Річка* (Солич Г). Особне місце з-поміж складених гідронімів типу А+S посідають назви з топонімічно спеціалізованим компонентом S, що є власною назвою іншого географічного об'єкта, частіше водного. Компонент А таких назв – це загальновідомі прикметники нерідко в антонімічних парах Великий – Малий, Сухий – Мокрий, які диференціюють назву в топонімічному ряді: р. *Малий Ромен* В.Самбір Кн – р. *Великий Ромен*, *Сухий Ромен*, Ромен Карабутове Крс, р. *Велика Локня* пр Сули – р. *Мала Локня* пр В Локні – *Червона Локня* Вільна Слобода Г, с. річ. *Старі Шісточка* Богданівка Ш, пор. р. Шісточка л. Десни тощо.

Крім розглянутих типів складених назв, у мікрогідронімії та мікротопонімії зустрічаються назви типу прийменникових конструкцій. Такі іменування називають ще топонімами-орієнтирами або орієнтовними назвами [Карпенко 1967: 21]. Мікрогідроніми цього типу виникали на базі топонімів і апелятивів: ч.р. *На Оксентійовому* Липова Долина, ст. *У Каравані* М.Павлівка О, пор. ур. Караван, ст. *На оболоні* Ясенове О, м. на р. *На пльосі* Пожня Вл, м. на р. *Коло двох криниць* Некрасове Г. та ін.

Помітну групу назви такого типу становлять у місцевій мікротопонімії (до 10% від усіх

складених). Вихідною лексичною базою при творенні таких назв найчастіше стають інші мікротопоніми, значно рідше – гідроніми та ойконіми. Назви цього типу мають переважно поля, урочища, луки: п. *Під Кут* Куземин О, пор. ліс Кут там само; п. *Під Обертань* М.Павлівка О. пор. ліс Обертень там само; сад *У Пеньках* Лантратівка О, пор. ур. Пенькі там само; п. *За Кашубин*, пор. яр Кашубин там само, п. *У Ріжках* Куземин О, пор. яр Ріжкі, п. *До Явдіюки*, п. *За Явдіюку* Жовтневе О, луг *За Вёрсклом* Чернеччина О, ур. *За Поженю* Пожня Вл, пор. р. Пожня там само та ін.

МІ – применникові конструкції є порівняно молодим типом назв, про що свідчать той факт, що значна їх частина утворена на базі МТ. Основна маса таких назв локалізується на півдні регіону, в місцях пізньої масової колонізації. Доречно тут відзначити, що орієнтирні назви переважають і в мікротопонімії західнопольських зсмель, де місцевий слов'янський топонімікон заново сформувався після другої світової війни [див. про це: Pasterniak 1965: 32–44] МТ – применникові конструкції у процесі функціонування можуть лексикалізуватися (За Брідок → Забрідок), зазнавати суфіксального доформування (За Байрак(ом) → Забайрак → Забайраччя)

Отже, складені назви як загальнотопонімічний тип найбільшою мірою властиві мікротопонімії. Типовою для цього класу є модель номінації А+ГТ, де ГТ визначає реальну видову належність об'єкта. Такі назви властиві також місцевій мікрогідронімії, тоді як серед назв річок і ойконімів вони відсутні. Для мікротопонімії та мікрогідронімії властиві назви – применникові конструкції.

Література

Гриченко – Гриченко Ї Д. Словарь української мови. – К. Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959. – Т. I – IV.

Карпенко 1967 – Карпенко Ю. А. Топонімія Буковини // Дисертація на здобуття вч. ступеня доктора філолог. наук. – Чернівці: 1967. – 520с.

Никонов 1965 – Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 185с.

Толстой 1969 – Толстой Н. И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М.: Наука, 1969. – 261с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т./Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва. – 2-е изд. стереотип. – М.: Прогресс, 1986 – 1987. – Т. I – IV.

Dejna 1968 – Dejna K. Terenowe nazwy Śląskie // Onomastica XI – 1968. – Z.1. – S. 111-116.

Pasterniak 1965 – Pasterniak W. Nazwy terenowe pow. Nowoselskiego i Sulchowskiego // Onomastica X – 1965. – Z.1. – S.32-44.

Rospond 1957 – Rospond S. Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych – Wrocław, 1957 – 67s.

Список скорочень районів: Бл – Білопільський, Бр – Бурицький, Вл – Великописарівський, Г – Глухівський, Кп. – Копотопський, Крл – Кролевецький, Крс – Краснопільський, Лб – Лебедянський, Лп – Липоводолинський, Н – Недригайлівський, О – Охтирський, П – Путівльський, Р – Роменський, С-Б – Середино-Будський, Т – Тростянецький, Ш – Шосткинський, Я – Ямпільський.

Список інших скорочень: б. – болото, бал. – балка, зат. – затока, м.бал – мокра балка, м на р. – місце на річці, о – озеро, п. – поле, пас. – пасовище, р. – річка, рч – рівчан, с – село, ст. – ставок, ур. – урочище, ч.р. – частина річки.